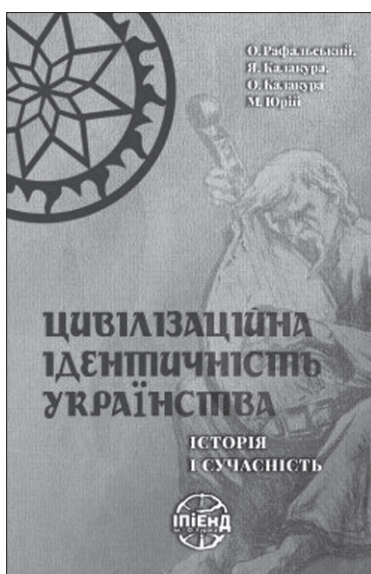

НОВІТНЄ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСТВА

(Рецензія на колективну монографію «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.»)

Одним із головних викликів людству та його цивілізаційному поступу стала неоімперська війна росії проти України, яка є продовженням гібридної війни, що тривала на пострадянських теренах ще з 1991 р. (виявляючись в економічних, газових, інформаційних та інших війнах) і була пов'язана як із намірами рф відновити СРСР, так і з прагненнями відновити російську імперію у кордонах 1913 р. (щоб переконатись у цьому, достатньо ознайомитись із матеріалами Міжнародного дискусійного клубу «Валдай», починаючи з 2004 р.). Якщо агресію рф на території України у 2014–2021 роках можна було називати російсько-українським збройним конфліктом неокolonіального типу, то після повномасштабного вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 р. цю війну слід назвати російсько-українською неоімперською війною з проявами нацизму, шовінізму та геноциду. Після підриву Каховської ГЕС та планів влаштувати аварію на Запорізькій АЕС російська федерація

як країна-терорист є однією з найбільших загроз самому існуванню європейської цивілізації. У зв'язку з цим актуальність рецензованої монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» [15], авторами якої є відомі українські вчені О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура та М. Юрій, не викликає жодних сумнівів.

Ще у 1980 р. цивілізаційна проблематика була суттєво актуалізована відомим американським філософом і соціологом Е. Тоффлером, який у своїй праці «Третя хвиля. Від індустріального суспільства до гуманнішої цивілізації» (1980) докладно проаналізував етапи розвитку сучасної цивілізації, тобто послідовну зміну «хвиль перемін»: аграрна хвиля цивілізації (що виникла в результаті аграрної революції), індустріальна хвиля цивілізації (яка виникла в результаті індустріальної революції), інформаційна хвиля цивілізації (що виникла в результаті інтелектуальної (технологічної) революції) [13]. Отже, на зміну першій та другій хвилям

приходить нова, третя, хвиля, яка приведе до утворення інформаційної (постіндустріальної) цивілізації [13].

Одним із перших питань про цивілізаційну ідентичність порушив відомий американський політолог С. Гантінгтон, який у своїй праці «Зіткнення цивілізацій?» (1993) актуалізував цю проблематику. Він підкреслив, що: а) громадяни європейських країн мають спільні культурні характеристики, які відрізняють їх від представників китайського чи арабського світу, б) цивілізаційні відмінності формуються завдяки наявності спільних рис, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також завдяки суб'єктивній самоідентифікації людей [5]. На думку С. Гантінгтона, в 1990-ті роки відбувся глобальний спалах кризи ідентичності. У цій кризовій ситуації опинилося багато країн, де актуалізувалися питання: «Хто ми такі?», «Звідки ми?», «Хто не з нами?» [5, с. 186].

Відомий британський дослідник З. Бауман слушно зауважив, що «вражаюче зростання інтересу до «обговорення ідентичності» може сказати більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення» [16, с. 176]. У глобалізованому світі ідентичність стає домінуючим дискурсом і науки, і повсякденного життя, адже вона виступає своєрідною «призмою», через яку розглядаються, оцінюються і вивчаються багато важливих рис сучасного життя. З. Бауман підкреслив, що для сучасної людини не стільки важливий процес надбання ідентичності, як те, яку саме ідентичність вона вибере, щоб відчувати себе комфортно і стабільно [16, с. 185].

Історія підтверджує, що у XXI ст. цивілізаційні фактори починають відігравати все більш суттєву роль у формуванні світової політики та економіки, зумовлюючи кардинальні геополітичні трансформації у світі. Саме тому монографія «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» [15] присвячена надзвичайно важливій проблемі – особливостям цивілізаційного самовизначення українства упродовж кількох століть і формуванню цивілізаційної ідентичності українства в умовах серйозних викликів сьогодення. Вперше у вітчизняній науці автори монографії детально досліджують процес розвитку цивілізаційної ідентичності українства, починаючи з епохи середньовіччя, Києво-Руської держави, Ренесансу, модерну і закінчуючи постмодерном [15, с. 102–437].

О. Рафальський, Я. Калакура, О. Калакура, М. Юрій фахово аналізують історичні, теоретичні та методологічні засади дослідження цивілізаційної ідентичності, представлені в наукових працях А. Бергсона, М. Вебера, С. Гантінгтона, Е. Геллнера, І. Гофмана, Е. Гуссерля, Е. Еріксона, Г. Зіммеля, А. Камю, А. Куна, К. Леві-Стросса, Г. Рікєрта, Е. Сміта, А. Тойнбі, З. Фройда, К. Юнга, К. Ясперса та інших вчених [15, с. 29–102]. Безумовним здобутком авторів монографії є висвітлення й систематизація досліджень українських авторів, присвячених цивілізаційній проблематиці, зокрема, це стосується ґрунтовних праць М. Поповича [12], І. Куцого [10] та багатьох інших. Отже, автори рецензованої монографії продемонстрували не тільки широку обізнаність із фаховою літературою, що присвячена досліджуваній проблемі, але й креативний підхід до аналізу цієї літератури.

Попередні публікації Я. Калакури, О. Рафальського, М. Юрія свідчать про значний досвід цих авторів у поліаспектному дослідженні цивілізаційної проблематики та про концептуальну неординарність в осмисленні поставленої проблеми [2; 7; 8; 9; 18]. Отже, рецензована монографія стала підсумком багаторічної праці відомих українських авторів у галузі цивіліології. Заслугує на особливу увагу творчий підхід Я. Калакури до вивчення поставленої проблеми, адже він особливо підкреслює провідну роль українознавства «як наукового синтезу історико-філософських, етнологічних, культурологічних і психологічних знань у виробленні наукових основ розбудови цивілізаційної ідентичності та узагальненні відповідного накопиченого практичного досвіду» [7].

Автори монографії зазначають, що феномен української цивілізаційної ідентичності, її витоки, становлення та сучасний стан розглядаються у контексті гуманітарної міждисциплінарності, поєднання історичних, філософських, політологічних, соціологічних і культурологічних методів пізнання, з позицій цивілізаційного, антропологічного та соціокультурного підходів. Саме завдяки такій методологічній стратегії їм вдалося виконати поставлені у монографії завдання. Поділ монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» на розділи (яких у монографії сім) є продуманим і обґрунтованим. Послідовним і виваженим є міждисциплінарний аналіз процесів, пов'язаних із досліджуваною проблемою.

Автори рецензованої праці пропонують оригінальне визначення цивілізаційної ідентичності: «Цивілізаційна

ідентичність українського народу – це історично сформована і усталена цілісність, вища форма етнічної, соціальної, культурної, громадянської, національної ідентичностей, що ґрунтується на усвідомленні цивілізаційності своїх національних цінностей, культурно-історичних, релігійних та ментальних рис, які характеризують Україну як регіональну цивілізацію, уподібнюють українців з народами європейської цивілізації» [15, с. 23]. О. Рафальський, Я. Калакура, О. Калакура, М. Юрій пропонують власне бачення структури цивілізаційної ідентичності українства: етнічна, національна, культурна, релігійна, політична, громадянська, європейська та інші складові [15, с. 43–57].

У рецензованій монографії системно і фахово розглянуто питання, які стосуються цивілізаційного формату становлення української християнської ідентичності [15, с. 112–127]; ролі київської, галицько-волинської та литовсько-руської еліт у цивілізаційній ідентифікації суспільства [15, с. 128–142]; ідентифікаційних процесів на теренах України в епоху Ренесансу [15, с. 143–200]. У розгляді цих проблем чітко простежується наукова новизна дослідження.

Необхідно акцентувати увагу на тому, як логічно й аргументовано автори монографії аналізують: історичну місію українського козацтва як носія нових якостей національної ідентичності із цивілізаційним забарвленням [15, с. 144–154]; процес утвердження цивілізаційних засад української національної ідентичності [15, с. 190–200]; цивілізаційне самовизначення українців в умовах Австро-Угорської та Російської імперій [15, с. 201–270]; малоросійство як чинник руйнації української

ідентичності [15, с. 211–224]; нищівні наслідки для цивілізаційної ідентичності українців в умовах тоталітарних режимів [15, с. 271–321]; цивілізаційний вимір ідентичностей громадян незалежної України [15, с. 322–414]; сучасну кризу ідентичності [15, с. 403–414]; особливості громадянської та цивілізаційної ідентичності українців в умовах цифровізації та глобалізації сучасного світу [15, с. 415–463]; взаємообумовленість громадянської та цивілізаційної ідентичностей у контексті сучасних інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів [15, с. 416–426]; війни ідентичностей у глобалізованому світі [15, с. 427–436]; цивілізаційні трансформації української ідентичності в чужоземному середовищі [15, с. 447–463]. Отже, систематизований, об'єктивно викладений матеріал, а також безсумнівна наукова новизна дали можливість оптимально дослідити процеси цивілізаційного самовизначення українців на межі XIX–XX ст., роль соціально-психологічних чинників і національної ідеї у трансформації цивілізаційної ідентичності, висвітлити причини кризи й розколеності ідентичності в умовах тоталітаризму, його нищівні наслідки для ідентифікаційних процесів у середовищі українства, а також запропонувати шляхи збереження української ідентичності в чужому середовищі, роль зарубіжного українства у формуванні цивілізаційної ідентичності.

Автори монографії приділяють основну увагу дослідженню специфіки формування цивілізаційної ідентичності в умовах незалежності України; впливу на процеси цивілізаційної ідентифікації українців євроінтеграції та глобалізації сучасного світу, Революції

Гідності, демократизації суспільства, міжнародних відносин, агресивної політики росії. Змістовне наповнення монографії дає змогу краще зрозуміти події сьогодення, які відбуваються в умовах російсько-української неоімперської війни.

Рецензована монографія відзначається глибоким науковим аналізом історичної, політологічної та філософської літератури з досліджуваної проблематики, пропонує необхідний матеріал для узагальнень, що забезпечило логічні, виважені й аргументовані висновки авторів.

У «Висновках» Я. Калакура, О. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій підкреслюють, що: 1) ключовим концептом дослідження є «цивілізаційна ідентичність», що вказує на належність індивіда, етносу або держави до тієї чи іншої цивілізації [15, с. 464]; 2) «цивілізаційна ідентичність українства – історичне явище, до формування якого причетні усі покоління українців, причому не лише материкової України, але й зарубіжжя» [15, с. 464]; 3) «цивілізаційна ідентичність – складна, багатогранна та багаторівнева конструкція, яка включає три компоненти: менталітет, локалітет та глобалітет» [15, с. 464]; 4) «цивілізаційна ідентичність ... синтезує надбання базових колективних ідентичностей: етнічної, національної, соціальної, громадянської, культурної, релігійної, також регіонально-місцевих...» [15, с. 465]; 5) «витоки і зародження цивілізаційної ідентичності українства невіддільні від етногенезу українського народу, від формування культурно-духовних, морально-естетичних, соціально-правових та релігійно-християнських цінностей княжої доби, від присутності

Києво-Руської, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав у європейському середньовічному соціокультурному просторі та взаємозв'язків з ним. Цивілізаційна ідентичність українців закладалася шляхом розвитку місцевих еліт, писемності, продукування самобутньої культури на рівні орієнтирів тогочасної Європи» [15, с. 465]; 6) «цивілізаційну ідентичність українства можна трактувати як сукупність символів, уявлень і відчуттів людини (людей) щодо своєї належності до української культурно-цивілізаційної спільноти, яка спирається на національні та загальнолюдські цінності в межах європейського цивілізаційного простору і взаємодіє з іншими цивілізаціями. Що ж стосується європейської цивілізаційної ідентичності українства, то вона розглядається як усвідомлена ним необхідність західно орієнтованої інтеграції України до європейської спільноти та сприйняття її цінностей» [15, с. 464]; 7) «автори на основі загальної ідентифікаційної теорії, методології цивілізаційного пізнання і антропологічного та соціокультурного підходів, спираючись на найновіші праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, а також на сформований комплекс джерел, намагалися з'ясувати сутність та трансформацію цивілізаційної ідентичності українства в контексті євроінтеграції, дослідити провідні тенденції та закономірності її зародження, становлення і розвитку, починаючи з давніх часів і середньовіччя до сучасності» [15, с. 464]. У цьому підрозділі особливо цінними є уточнення структури цивілізаційної ідентичності, аналіз основних цивілізаційних процесів та взаємозв'язків між ними, акцентування необхідності формування європейської

цивілізаційної ідентичності у громадян України.

Таким чином, можна стверджувати, що міждисциплінарний підхід дав можливість авторам монографії виявити слабкі й дискусійні місця досліджуваної проблеми, заповнити деякі прогалини, вирішити дослідницькі завдання, викласти підсумкові положення, запропонувати низку висновків та рекомендацій як щодо подальших студій, так і щодо оновлення системи колективної ідентичності українців. Автори монографії підкреслюють, що в міру утвердження незалежності України, її реформування та євроінтеграції процес поглиблення цивілізаційної ідентичності набуває підвищеної зацікавленості як з погляду суспільної практики, так і гуманітарної політики. Як справедливо зазначають вчені, своєрідним викликом для науковців стали нові явища в житті українського суспільства, породжені умовами глобалізації і особливо російсько-української війни, а також окупації частини української території. Вони висловили низку пропозицій з подальшого дослідження поставленої проблеми, зокрема щодо підвищення ролі держави й громадянського суспільства в активізації процесу формування цивілізаційної ідентифікації українців та його перспектив. Отже, рецензована монографія відзначається науковою новизною та вирішенням цілої низки завдань, пов'язаних із становленням цивілізаційної ідентичності громадян України, зокрема, йдеться про цивілізаційний вибір України, євроінтеграційні процеси, орієнтацію на цінності європейської цивілізації, на основі яких базується діалог з європейськими країнами, формується сучасна цивілізаційна ідентичність.

Хотілося б висловити кілька зауважень і побажань авторам рецензованої монографії, текст якої, як і багатьох інших наукових праць, не позбавлений, на наш погляд, деяких неточностей.

По-перше, в монографії згадується «культурна спадковість» [15, с. 50], хоча треба говорити і писати про культурну спадкоємність (ця неточність зустрічається у багатьох українських авторів).

По-друге, в рецензованій монографії зустрічаються фрази про парадигму «русского міра», про ідеологів «русского міра» [15, с. 17–18, 24] тощо. У зв'язку з тим, що вже багато років триває інформаційно-психологічна війна росії проти України, варто було б в усіх українських наукових та публіцистичних текстах писати фразу «русский мир» в оригіналі. Адже у такий спосіб можна було б: 1) підкреслити, що «русский мир» будується як світ лише етнічних росіян, 2) трансформувати початково закладений конфлікт між термінами «русские» (етнічні росіяни) і «россияне» (політичні росіяни) в інформаційно-психологічний «бумеранг», який сприяв би швидшому визріванню національного самоусвідомлення неросійських народів, які мешкають у російській федерації, адже ці народи мають чітко усвідомлювати й розуміти, що вони є політичними росіянами, а не етнічними, що у них є власна (відмінна від етнічних росіян) етнічна ідентичність, яка може поступово перерости і в національно-культурну, і в громадянсько-політичну.

По-третє, автори рецензованої монографії пишуть про «українську регіональну цивілізацію» («українську регіонально-локальну цивілізацію») [15, с. 15–16, 22–23, 454, 464]. Але ж український народ завжди належав і належить

зараз до європейської цивілізації, він виконує функцію форпосту цієї цивілізації. Адже ніхто не виокремлює ні польську, ні чеську, ні французьку регіональні цивілізації. Отже, ту спільність, яку автори монографії називають «українською регіональною цивілізацією», краще називати Українським світом [14]. Дуже важливо, що у «Висновках» рецензованої монографії згадуються і поняття «українська регіонально-локальна цивілізація», і поняття «Український світ» [15, с. 464]. Але подібних уточнень немає в текстах інших монографій, наприклад, у тексті монографії «Заборонити рашизм», зокрема у розділі «Зародження і становлення української цивілізації» [6].

Інтегративний підхід (вперше обґрунтований у працях К. Вілбера [20]) дав можливість нам визначити **цивілізацію** як макрокультурну соціально-історичну спільність, що охоплює різні суб'єкти (країни, народи, нації, держави), які мають спільні соціонормативні принципи надетнічного рівня, подібні етико-релігійні системи, фундаментальні основи ментальності й світогляду, основоположні ідеали й базові цінності, стійкі особливі риси господарсько-економічної, політико-правової та соціокультурної організації, що виражаються у відповідному способі життєдіяльності [1; 3]. Отже, цивілізація – це специфічна просторово-часова (тобто чітко локалізована в просторі і часі) цілісність, яка репрезентує вищий ступінь самоорганізації та розвитку людського суспільства і в якій стали елементи переважають над нестабільними. Існують **локальні, континентальні, міжконтинентальні, глобальні** цивілізації та **цивілізаційні ойкумени**. При цьому

сучасна цивілізація завжди є **надетнічним, наднаціональним і наддержавним** утворенням, а локальні цивілізації (які переважно існували у давні часи, а їхньою відмінною характеристикою була закритість суспільства) в добу глобалізації виявити надзвичайно важко, в сучасній Європі їх точно немає. Різні суб'єкти, які входять в одну цивілізацію, зв'язані відносинами еволюційної спадкоємності, синхронністю культуротворення, поширенням основних цивілізаційних здобутків та циркуляцією соціокультурної інформації, подібністю ментальних типів і ментального інструментарію, соціокультурних норм, цінностей, практик та релігійних уявлень (які можуть бути зумовлені однією із світових релігій), спільною цивілізаційною ідентичністю, схожими світоглядними уявленнями про географічні та інформаційні кордони (на рівні «мерехтіння смислів» (Ю. Лотман)) своєї цивілізаційної спільності. Будь-яка цивілізація здатна до саморозвитку, схильна до поширення власних досягнень, здобутків та способу життя. Магістральними лініями цивілізаційного поступу людства є: 1) господарсько-економічний і техніко-технологічний розвиток, 2) соціокультурний і духовно-світоглядний розвиток [1; 3; 4]. (Подібне визначення цивілізації може значно оптимізувати дослідження, присвячені цивілізаційній суб'єктності України [11]). Відомо, що, за даними ЮНЕСКО, «у світі існує сім основних цивілізацій: європейська, північноамериканська, далекосхідна, індійська, арабо-мусульманська, тропічно-африканська, латиноамериканська» [17, с. 7–8]. Враховуючи це, можна впевнено стверджувати, що Україна належить саме до європейської цивілізації. Отже,

Україна – це частина європейської цивілізації, а українці (як етнічні, так і політичні, а також представники праукраїнських племен та русини-українці) є одним із **самобутніх суб'єктів** європейської цивілізації, який упродовж багатьох століть виконує на теренах Південно-Східної Європи **цивілобудівні й цивілозахисні функції** [4]. У дослідженні становлення і розвитку цивілізаційної ідентичності українського народу необхідно враховувати, що етапи цивілізаційного розвитку людності українських земель, праукраїнських племен і русинів-українців корелюють з етапами поступу європейської цивілізації: 1) етап неолітизації України; 2) етап трипільської протоцивілізації; 3) етап індоєвропейських міграцій і виокремлення праслов'янської спільноти; 4) етап греко-римського цивілізаційного впливу та утвердження ранньокласового суспільства на українських теренах; а також 5) середньовічний, 6) ранньоіндустріальний, 7) індустріальний та 8) постіндустріальний (інформаційний) етапи [4; 19]. Хоча проблема цивілізаційної ідентичності все ще залишається недостатньо дослідженою і досить контроверсійною, поєднання теоретичних досліджень з емпіричними дає можливість виокремити уявлення громадян України про різновиди цивілізаційної ідентичності. Під впливом тривалої російської пропаганди, яку до лютого 2014 р. часто ретранслювали українські телеканали, у громадян України почали формуватись уявлення про їхню належність або до **слов'янської цивілізації**, або до **православної цивілізації**, або до **євразійської цивілізації**, або до **російської цивілізації**. Наші багаторічні теоретико-емпіричні дослідження також

допомогли виявити **два види європейської ідентичності: континентальну** (територіально мотивовану) та **цивілізаційну** (ціннісно мотивовану). Упродовж 2014–2023 років спостерігається поступове переростання європейської континентальної ідентичності в європейську цивілізаційну ідентичність [4; 19].

Попри висловлені побажання й уточнення рецензована монографія заслуговує високої оцінки як у теоретичному, так і в прикладному вимірах. Адже вона відзначається науковою новизною, аргументованістю, логічністю, ґрунтовністю, системністю, послідовністю й глибоким аналізом порушеної проблеми, що дало змогу авторам висловити свої компетентні думки і зробити осмислені й виважені висновки, які є особливо цінними для розвитку й утвердження європейської цивілізаційної ідентичності громадян України, а також для перемоги України в російсько-українській неоімперській війні (2014–2023(?)). Монографія «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» буде корисною і цікавою для українознавців, істориків, філософів, політологів, культурологів, соціологів, психологів, учителів, аспірантів і студентів, а також для широкого кола читачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янова Н., Воропаєва Т. Цивілізаційний розвиток українського народу: культуротворчі аспекти. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019. № 4. С. 18–23. URL: <http://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/460/Civilizational%20development%20of%20the%20Ukrainian%20people.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Антропологічний код української культури і цивілізації (колект. моногр. у двох книгах) / О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.; кн. 2. 536 с.
3. Воропаєва Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 11. С. 79–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2013_11_26
4. Воропаєва Тетяна. Цивілізаційний поступ українства: теоретико-емпіричні результати дослідження. *Українознавчий альманах*. 2015. Вип. 18. С. 62–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2015_18_19
5. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.
6. Заборонити рашизм / В. Огнев'юк, В. Андреев, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега; за заг. ред. В. Піскун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 252 с.
7. Калакура Ярослав. Формування цивілізаційної ідентичності українства: міждисциплінарний дискурс. *Українознавство*. 2021. № 1(78). С. 12–28.
8. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.
9. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
10. Куций І. П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 113–122.
11. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 255 с.

12. Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. *Нова парадигма*. 2015. Вип. 128. С. 3–13.
13. Тоффлер Э. Третья волна. Москва: АСТ, 2004. 784 с.
14. Українознавство. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Обушний М. І., Піскун В. М., Мостяєв О. І. та ін.). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008. 672 с.
15. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
16. Bauman Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity, 2001. 272 p.
17. Gordon Christopher, Mundy Simon. *European Perspectives on Cultural Policy (Culture, Development and Society)*. Paris: UNESCO Publishing, 2017. 120 p. P. 7–8.
18. Kalakura Yaroslav, Yurii Mykhailo. *Anthropocentrism of ukrainion culture and civilization. Ukraine-Europe-World. The International Collection of Scientific Works*. Ternopil, 2019. Is. 22. P. 13–22.
19. Voropayeva T. S. Transformations of the collective identity of Ukrainian citizens in 1991–2020. «*Erbe der europäischen Wissenschaft*» («*Heritage of European science: philosophy, philology, history, art history*»). MONOGRAPHIC SERIES «EUROPEAN SCIENCE». BOOK 2. PART 7. Karlsruhe: SWorld-NetAkhatAV, 2020. 196 p. P. 37–49, 175–178. URL: <https://www.sworld.com.ua/simpge2/sge2-07.pdf>
20. Wilber Ken. *Introduction to Integral Theory and Practice: IOS Basic and the AQAL Map. AQAL Journal of Integral Theory and Practice*. 2005. No.1.1. P. 2–38.

Тетяна ВОРОПАЄВА

orcid.org/ 0000-0001-8388-7169

кандидат психологічних наук, доцент
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка